

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΛΙΝΑ ΒΕΝΤΟΥΡΑ-ΣΕΒΑΣΤΗ ΤΡΟΥΜΠΕΤΑ

Τον Ιούλιο του 2004 στο πλαίσιο των *Σεμιναρίων της Ερμούπολης*, τα οποία διοργανώνονται κάθε χρόνο από το Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών σε συνεργασία με το Επιστημονικό και Μορφωτικό Ίδρυμα Κυκλάδων, έγινε μια ημερίδα με θέμα *Διασπορά και διεθνικά δίκτυα: Νέες εννοιολογήσεις του μεταναστευτικού φαινομένου*. Τα κείμενα που περιλαμβάνονται στο παρόν αφιέρωμα των *Σύγχρονων Θεμάτων* βασίζονται στις ανακοινώσεις όσων ομιλητών/τριών ανταποκρίθηκαν στο κάλεσμά μας για τη δημοσίευσή τους. Με το αφιέρωμα αυτό επιχειρείται η παρουσίαση όψεων των διεθνών θεωρητικών συζητήσεων γύρω από το μεταναστευτικό φαινόμενο και τους μετανάστες και μια κριτική αποτίμηση των εννοιολογικών εργαλείων και των προβληματικών που κυριάρχησαν σε αυτές από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 και ύστερα, αλλά και η ανάλυση συγκεκριμένων ερευνητικών παραδειγμάτων υπό το πρίσμα των νέων προσεγγίσεων.

Οι πολιτικές ανατροπές στην Ανατολική Ευρώπη και στην ΕΣΣΔ επέφεραν, μεταξύ άλλων, και την εκ νέου ένταξη των περιοχών αυτών στο παγκόσμιο μεταναστευτικό σύστημα. Οι πολιτικές και οικονομικές αναδιρθρώσεις στις εν λόγω χώρες, η άρση των περιορισμών εξόδου και οι πολεμικές συγκρούσεις σε κάποιες περιοχές προκάλεσαν συγκυριακά τα μεγαλύτερα μεταναστευτικά και προσφυγικά ρεύματα στην Ευρώπη από την περίοδο αμέσως μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Ταυτόχρονα, άλλα διεθνή γεγονότα και συγκρούσεις, το φαινόμενο της τρομοκρατίας, καθώς και η διάδοση θεωριών περί μιας «παγκόσμιας ισλαμικής συνωμοσίας» ή μιας «σύγκρουσης των πολιτισμών» όξυναν τις βαθιά ριζωμένες στη Δύση προκαταλήψεις εναντίον των μουσουλμάνων ιδίως μεταναστών ενισχύοντας το στιγματισμό και αποκλεισμό τους.

Τις τελευταίες δεκαετίες έχουν επίσης διαφοροποιηθεί αισθητά ορισμένα χαρακτηριστικά των μεταναστευτικών ροών και των πληθυσμών που μετακινούνται. Έως σήμερα οι διεθνείς μεταναστευτικές ροές συνήθως είτε συνέδεαν τόπους με προϋπάρχοντες ιστορικούς δεσμούς (αποικίες ή εξαρτημένες περιοχές και μητροπόλεις), είτε ήταν αποτέλεσμα στρατολόγησης εργατικού δυναμικού από τα κράτη υποδοχής. Με την εντεινόμενη οικονομική παγκοσμιοποίηση, τις πολιτικές ανατροπές του 1989-1991, τη μεταβολή των κρατικών πολιτικών, τη στιγμιαία σχεδόν εξάπλωση των πληροφοριών καθώς και τη σχετικά χαμηλή τιμή και την ταχύτητα των μετακινήσεων αυξήθηκαν οι τόποι αποστολής και υποδοχής και πολλά κράτη αποστολής μετατράπηκαν

συγχρόνως και σε χώρες υποδοχής καθώς οι ροές έγιναν πιο παγκοσμιοποιημένες και ετερογενείς. Αυξήθηκε ο αριθμός των προσωρινών μεταναστών και των μεταναστών «χωρίς χαρτιά» καθώς και η δύναμη των κυκλωμάτων εμπορίας τους, ενώ, παράλληλα, οι μετακινήσεις των ελίτ απέκτησαν πολύ μεγαλύτερη βαρύτητα. Αυξήθηκε, τέλος, δραστικά η μετακίνηση γυναικών ως αρχηγών οικογενειών ή ανεξάρτητα από τη διαδικασία της οικογενειακής συνένωσης. Οι γεωγραφικές, οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές καταγωγές των μεταναστών διαφοροποιούνται συνεπώς ολοένα και περισσότερο καθιστώντας τη διερεύνηση του μεταναστευτικού φαινομένου πιο σύνθετη. Οι αλλαγές στο ρόλο των εθνικών κυβερνήσεων και των περιφερειακών ενώσεων κρατών, στη βαρύτητα των διεθνικών οικονομικών συναλλαγών καθώς και στον τρόπο δράσης των πολυεθνικών εταιρειών διαμόρφωσαν νέους δεσμούς ανάμεσα στις μεταναστεύσεις και σε άλλες διεθνείς διαδικασίες και ανάμεσα σε απομακρυσμένους ή μη τόπους, εντάσσοντάς τους σε νέα συστήματα.

Στο φάσμα αυτών των εξελίξεων η μετανάστευση αναδείχθηκε σε κεντρικό θέμα τόσο στον πολιτικό όσο και στον επιστημονικό λόγο. Η έκταση που έχει λάβει η συζήτηση περί πληθυσμιακών μετακινήσεων δημιουργεί την εντύπωση ότι ο σύγχρονος κόσμος είναι «οιονεί μεταναστεύων». Ωστόσο, βάσει των στοιχείων του ΟΗΕ, παρά τον αυξανόμενο απόλυτο αριθμό των μεταναστών, η μετανάστευση εξακολουθεί να αποτελεί την εξαίρεση και όχι τον κανόνα, εφόσον η αναλογία των μεταναστών στον παγκόσμιο πληθυσμό σήμερα δεν έχει μεταβληθεί ιδιαίτερα σε σχέση με τις αρχές του 20ού αιώνα. Η υπερβολική έμφαση που έχει δοθεί στο μεταναστευτικό φαινόμενο οφείλεται στο γεγονός ότι ο λόγος (*discourse*) περί μετανάστευσης δεν αφορά αποκλειστικά στο γεγονός της μετακίνησης αλλά συγχρόνως και στις αναπαραστάσεις του. Αυτή η συνάρτηση καταδεικνύεται από το ότι, ενώ η ισχύουσα τάξη πραγμάτων ευνοεί τις μετακινήσεις των πολιτών του Δυτικού κόσμου, η όλη συζήτηση εστιάζεται σχεδόν αποκλειστικά σε όσους/ες προέρχονται από οικονομικά ασθενέστερες χώρες, δηλαδή σε αυτούς/ές, η κινητικότητα των οποίων περιορίζεται με δραστικές πολιτικές ελέγχου· στις αναπαραστάσεις της μετανάστευσης προβάλλεται δηλαδή μια επικείμενη μαζική πληθυσμιακή μετακίνηση που απειλεί να επιφέρει την αθρόα εγκατάσταση «εξαθλιωμένων» ή και «επικίνδυνων» μεταναστών στη Δύση. Οι αναπαραστάσεις αυτές συνήργησαν στο να καταστεί η μετανάστευση μόνιμο πλέον διακύβευμα της εσωτερικής και της εξωτερικής πολιτικής δυτικών χωρών.

Η κοινωνικά και ιστορικά τοποθετημένη μελέτη της μετανάστευσης κατά τον 20ό αιώνα –πέρα από τα αίτια και τα αποτελέσματα των μετακινήσεων– επικεντρώθηκε κυρίως στο ζήτημα της «ένταξης» των μεταναστών στις χώρες εγκατάστασής τους και στις μεταβολές που συντελούνται στις κοινωνίες υποδοχής από

Η **Λίνα Βεντούρα** είναι ιστορικός και διδάσκει στο Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.

Η **Σεβαστή Τρουμπέτα** είναι κοινωνιολόγος, επιστημονική συνεργάτης στο Freie Universität Berlin.

την παρουσία των τελευταίων στους κόλπους τους. Οι περισσότερες μελέτες διερευνούσαν τις μεταναστεύσεις και τους μεταναστευτικούς πληθυσμούς στο πλαίσιο των εθνών-κρατών. Η παγκοσμιοποίηση, η μαζικότητα και η ποικιλομορφία των μετακινήσεων μεταναστών και προσφύγων, οι μεταβολές των εθνών-κρατών μετά το 1989, σε συνάρτηση με τη διατύπωση νέων θεωριών για τη συγκρότηση των εθνών, συνέβαλαν, μεταξύ άλλων παραγόντων, στη στροφή των ερευνών σε προσεγγίσεις που επιχειρούν να κατανοήσουν το μεταναστευτικό φαινόμενο υπερβαίνοντας τα όρια του έθνους-κράτους. Τέθηκε δηλαδή υπό αμφισβήτηση η αυτονόητη έως σήμερα ταύτιση επικράτειας ή εδαφικότητας, εθνικής ταυτότητας, πολιτικής κοινότητας, αλληλεγγύης και αισθήματος του (συν)ανήκειν. Με τον όρο «διεθνικά δίκτυα των μεταναστών» (*transnational migration networks*), εξετάστηκαν οι σχέσεις τους όχι μόνο με την κοινωνία υποδοχής αλλά και με τους τόπους αποστολής ή με πρόσωπα ή ομάδες που εγκαταστάθηκαν σε τρίτες χώρες καθώς και η μεταβαλλόμενη σημασία του χώρου στη συγκρότηση κοινοτήτων. Αναλύθηκαν παράλληλα οι μηχανισμοί εδαφικού και εσωτερικού αποκλεισμού από τις εθνικές κοινότητες και οι αναδυόμενες μεταβολές στη συγκρότηση πολιτικών κοινοτήτων και στη σημασιοδότηση της ιδιότητας του πολίτη σε ορισμένα μέρη της γης.

Στο πλαίσιο των νέων ερωτημάτων που τέθηκαν από τις κοινωνικές επιστήμες ανασηματοδοτήθηκαν παλαιότερες έννοιες ή αναδείχθηκαν νέες, όπως αυτές που εξετάζονται στο αφιέρωμα αυτό: διεθνικότητα, διασπορά, δίκτυα, υβριδισμός, βιοπολιτική και κοσμοπολιτική, υποκειμενικότητα και κινητικότητα. Εντούτοις, όπως καταδεικνύεται σε αρκετά από τα κείμενα που ακολουθούν, οι νέες εννοιολογήσεις και προσεγγίσεις, αν και εκκινούν από διάθεση κριτικής στις συμβατικές απόψεις, πολλές φορές αναπαράγουν υπόρρητα τις κατηγορίες και τους διυλισμούς που διακηρύσσουν ότι αποδομούν. Υπό τη σκέπη του νεολογισμού *διεθνικότητα* (*transnationalism*) συγκεντρώνονται ποικίλες αναλύσεις που διερευνούν διαδικασίες και δομές που υπερβαίνουν τα όρια των εθνικών κρατών επιχειρώντας, όχι πάντα με επιτυχία, να αναδείξουν το *μεθοδολογικό εθνικισμό* της κλασικής θεωρίας της μετανάστευσης και να αμφισβητήσουν τα κελεύσματα της αφομοίωσης των μεταναστών στις κοινωνίες υποδοχής (Β. Καραγιάννης). Οι αναδυόμενες σε ορισμένα μέρη του κόσμου μεταβολές στον ορισμό του έθνους, στους τρόπους συγκρότησης συλλογικοτήτων και στη σημασία της εδαφικότητας, έφεραν στο προσκήνιο του πολιτικού και επιστημονικού λόγου την παλαιότατη έννοια της *διασποράς* προσδίδοντάς της καινούργιες συνδηλώσεις (Λ. Βεντούρα). Αναπτύχθηκαν παράλληλα τυπολογίες που διακρίνουν ποικίλες μορφές διασπορών και κατηγοροποιούν τα χαρακτηριστικά τους, αλλά και κριτικές στις απόπειρες ταξινομήσεων (Η. Πετράκου). Οι οικονομικές μεταβολές της εποχής της παγκοσμιοποίησης, του διεθνικού κεφαλαίου και των υπερεθνικών οικονομικών οργανισμών μετέβαλαν προς τα τέλη του 20ού αιώνα και τις κατηγορίες πρόσληψης των *εμπορικών διασπορών* (Β. Σειρηνίδου). Το παράδειγμα της ελληνικής παροικίας της Ασμάρας καταδεικνύει τις ποικίλες λειτουργίες των *εθνοτικών δικτύων* αλλά και τρόπους υπέρβασης της εθνοκεντρικής προσέγγισής τους (Μ. Πετρονώτη).

Στο πλαίσιο ανασηματοδότησης παλαιότερων εννοιών, απέκτησε εκ νέου δημοτικότητα και η έννοια του *υβριδισμού*, η οποία χρησιμοποιείται πλέον ευρέως για την περιγραφή φαινομένων

συγκρητισμού, καταδεικνύοντας τις υπόγειες διαδρομές ουσιοκρατικών θεωρήσεων ακόμη και εκεί όπου φαινομενικά αμφισβητούνται (Σ. Τρουμπέτα). Άλλες σύγχρονες θεωρήσεις, εστιάζοντας στην κινητικότητα, αγνοούν τις πολλαπλές «εξαιρέσεις» καθήλωσης και εγκλεισμού καθώς και το γεγονός ότι οι εκτοπισμένοι της παγκόσμιας τάξης ακινητοποιούνται εξαιτίας της πλήρους έλλειψης κοινωνικών δικαιωμάτων και προστασίας, λόγω της θέσης τους στους παγκόσμιους και στους τοπικούς συσχετισμούς δυνάμεων και στις συγκρούσεις των νέων *βιοπολιτικών* και *κοσμοπολιτικών* (Α. Αθανασίου).

Ορισμένες αναλύσεις της μετανάστευσης στρέφουν την κριτική τους προς το δίπολο της *δομής/δράσης* προτείνοντας για την υπέρβασή του τη χρήση των εννοιών της *υποκειμενικότητας*, της *κινητικότητας* και της *αυτονομίας*: κάποιες εξετάζουν τη μετανάστευση ως διαδικασία παραγωγό κοινωνικών μεταβολών και μετασχηματισμών και ως μέρος ευρύτερων *κοινωνικών κινημάτων* (Θ. Μαρβάκης, Δ. Παρσάνογλου, Β. Τσιάνος), ενώ άλλες διερευνούν πώς ορισμένες μορφές υποκειμενικότητας ευνοούν συγκεκριμένες πρακτικές κινητικότητας αλλά και ιδιαίτερους τρόπους κατανόησής της (Ι. Λαλιώτου).

Η σύγχρονη επιστημονική συζήτηση περί μετανάστευσης διαπνέεται από ένα αίτημα αναστοχασμού των κυρίαρχων έως σήμερα προσεγγίσεων. Η συνεισφορά του διαλόγου αυτού δεν έγκειται τόσο στη διαπίστωση ότι η μετανάστευση είναι ένα σύνθετο φαινόμενο που απορρέει από πολλαπλές ιεραρχίες τις οποίες ταυτόχρονα αναδιατάσσει, ούτε στην ίδια την ύπαρξη κριτικών στάσεων, που προφανώς υπήρχαν και παλαιότερα, όσο στις απόπειρες σύνθεσης των επιμέρους ενστάσεων και προτάσεων καθώς και στην μετατόπιση προς αναλύσεις στις οποίες δεν κυριαρχεί πλέον αναγκαστικά η οπτική γωνία των εθνών-κρατών.

Στο αφιέρωμα αυτό προφανώς σκοπός μας δεν ήταν να περιγραφούν και να σχολιαστούν όλες οι νέες θεωρήσεις και όλες οι έννοιες που έχουν αναδειχθεί στις μεταναστευτικές σπουδές την τελευταία εικοσαετία, ούτε και να παρουσιαστούν σε όλη τους την περιπλοκότητα τα ρεύματα που αναφέρονται εκτενώς ή ακροθιγώς. Στόχος μας είναι μόνο να συνεισφέρουμε στην περαιτέρω ανάπτυξη του θεωρητικού προβληματισμού και ενός επιστημονικού διαλόγου γύρω από φαινόμενα που αποτελούν πλέον αντικείμενο μελέτης των κοινωνικών επιστημών και στην Ελλάδα.

Εκτός από τη σύνδεσή τους με τις γενικότερες διεθνείς μεταβολές και συγκρούσεις, πιστεύουμε ότι, για να κατανοηθούν πληρέστερα και τα παλαιότερα και τα πρόσφατα μεταναστευτικά ρεύματα από και προς την Ελλάδα –πέρα από τις αναμφισβήτητα απαραίτητες εμπειρικές έρευνες–, είναι αναγκαίος ο επαναπροσδιορισμός των εννοιολογικών εργαλείων και των τρόπων ανάλυσης όχι μόνο της κινητικότητας και της διαπλοκής των ποικίλων διεθνών και κοινωνικών ιεραρχήσεων (βάσει της «φυλής», της εθνότητας, της τάξης, του φύλου κ.λπ.), αλλά και της εθνικής και πολιτικής κοινότητας: απαιτείται να εξεταστούν τα διασυνδεδεμένα αυτά ζητήματα στο ιστορικό τους πλαίσιο και στην περιπλοκότητά τους και να προσεγγιστούν οι ποικίλες κοινωνικές, πολιτισμικές ή άλλες ομαδοποιήσεις όχι ως αυτονόητα σημεία αφετηρίας των αναλύσεών μας αλλά ως δημιουργήματα της ιστορίας.